

УДК 398(477):32

Р. Лихограй, канд. філол. наук, асист.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ**ФОЛЬКЛОР СПРОТИВУ В КУЛЬТУРНІЙ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНЦІВ***Ідеться про традиційні українські цінності та уявлення, представлені в різночасових фольклорних текстах про спротив окупації. Наскрізною є теза про генетичний зв'язок жанрів цього пласту народної теорчості.**Ключові слова: фольклор спротиву, фольклор Майдану, козацькі пісні, стрілецькі пісні, повстанські пісні.*

Тривалий період існування українського етносу поза межами власної національної держави або й узагалі в умовах її відсутності викликав проблему його ідентифікації у світі нині. Для пересічних громадян країн Західної Європи чи США, не кажучи вже про більш віддалені географічно держави на політичній мапі світу, Україна досі асоціюється з Росією чи колишнім Радянським Союзом. Відсутність чітких маркерів українства дає підстави носіям імперських ідеологій представляти нашу батьківщину як "failedstate", такий собі невдалий проект. Певна частка вини за ситуацію, що склалася, лежить на самих українцях та вищому керівництві країни, яке майже за чверть століття так і не зуміло чи не захотіло запропонувати чіткої стратегії для культурного виокремлення власного народу з-поміж сірої безликої маси "людини радянської". Цей процес зупинився на базовому, примітивному рівні візуального чи аудіального вираження, коли форма домінувала над змістом, тому тризуб і вишиванка у елементах одягу чи аксесуарах автоматично стали синонімом українства, а головною рисою вдачі вважалося оте анекдотичне "зате ми співаємо гарно". Водночас розуміння семіотичного навантаження національного костюму й символіки у сучасних його "носіїв" часто відсутнє, як відсутнє уявлення про ціннісну парадигму рідної пісенності. Звичайний українець керується переважно естетичними й емоційними міркуваннями як у пісенних вподобаннях, так і у виборі елементів традиційного вбрання, ігноруючи гендерну та соціально-станову диференціацію, закладену в кольорах, орнаментах і формах. Та поки наша окремішність не буде представлена на більш глибокому ментальному рівні, доти з півночі лунатимуть мантри про "один народ". Адже одягти вишиванку чи заспівати пісню – справа кількох хвилин, тоді як бути українцем – справа всього життя.

Нематеріальний складник культури, який часто залишається поза увагою обивателів, а іноді й дослідників, є первинним у процесі дешифрування ментального ідентифікаційного коду українського етносу. Глибинні смисли є його кісткою, що у процесі комунікації обростають м'ясом вербального, візуального чи акціонального тексту. Фольклор спротиву, що висвітлює тривалу політичну боротьбу українців, окрім історичної цінності має ще й культурологічну. Його центральні світоглядні поняття лишаються актуальними протягом століть і проявляються донині і в традиційних, і в новітніх формах.

Стрижневим ментальним концептом фольклору спротиву українців є концепт "свободи". Цікаво, що в козацьких піснях розкриття його смислового навантаження часто досягається завдяки антонімічному поняттю "неволі". Загалом же семантична пара "воля-неволя" корелює з парою "доля-недоля", "щастя-нещастя". Відсутність свободи зображено як стан емоційної та фізичної недуги: "Гей, колись була розкіш-воля, / а тепереньки – недоленька. / А тепереньки – недоленька; / Та болить серце й головонька". Найчастіше "неволя" постає поруч з почуттям зажури, туги чи печалі: "Розлилися круті бережечки, / Гей, гей по роздоллі; / Пожурилися

славні козаченьки, / Гей, гей, у неволі". Невільницькі думи в українському епосі не дарма також називаються "плачами". Життя без свободи максимально знецінюється до того рівня, коли смерті надається навіть більша перевага: "Ох тяжко козакові / В неволі сидіти / Тяжко бути в окові – / Ліпше йому і не жити".

Період боротьби та спроможності чинити спротив, попри небезпеку смерті, зображено як сакральний "золотий час": "Ой то колись ми воювали та більше не будем / Ой того щастя та тихої долі да повік не забудем". І навпаки – "сакральний час" не є святковим без надії на визволення: "Сумний Святий вечір в сорок шостім році, / По всій нашій Україні плач на кожнім кроці". Водночас опір поневоленню у класичному традиційному епосі дещо пасивний. У словесній дум "місію" визволення невольників покладають на Господа, те ж саме бачимо і в піснях: "Ой, Боже, Боже, зглянься на нас / Визволи нас із неволі". Подекуди функцію вищої сили має все та ж Доля: "А вже років двісті як козак в неволі / Понад Дніпром ходить викликає Долю / Гей, вийди, Доле, із води, визволь мене, серденько, із біди". Можливо, причиною цього є певний "стокгольмський синдром", уподібнення поневолювачу, в піснях якого, ще за спостереженнями М. Максимовича, "виражено дух покірний своїй долі і готовий підкорятися її велінням" [4, с. 13].

У стрілецьких піснях спротив поневоленню зображено більш активно: "Хлопці, підемо, боротися будемо / За Україну, за вільні права", або "Хто живий, вставай, боронити край, / Вкритий вогнем і мерцями, / Не буде тобі сумно в боротьбі, / Між Січовими стрільцями". У цих текстах Бога зображено скоріше як помічника у праведному ділі: "За наш народ, за край веселий гожий / Клянёмось дружно у потребі стати, / Здобути правду поможи нам, Боже, / І нас благослови, Пречиста Мати". Аналогічна ситуація і в повстанських піснях, які спонукують до опору: "Гей, рідний брате Заходу і Сходу, / Єднайся в один ударний моноліт! / Ми українці вибором свободу, / Загарбницький повалимо ми світ!".

Водночас генетичний зв'язок козацької – стрілецької – повстанської та сучасних пісень опору важко заперечити. Він простежується у широкому використанні паралелізмів, порівнянь, символів, метафор, епітетів та інших засобів народнопісенного образного виразу із властивим їм традиційним смисловим та емоційним навантаженням" [3, с. 357]. Козацька зневага до смерті в боротьбі "перекочувала" і в стрілецько-повстанський фольклор, і в тексти новітнього фольклору спротиву. Генеалогічний зв'язок простежується від козацького "Ой чи пан, чи пропав / Двічі не вмирати" до повстанського "Ми не здамося, краще смерть", раннього періоду незалежності "В бою загину – не на базарі" і далі – сучасного "Убий, не здамся". Трафарети з такими словами з'явилися після перших смертей на Майдані під час Революції гідності. Ця новітня форма вираження протесту найчастіше складається з візуальної та вербальної частин. Популярними були й лише візуальні трафарети – наприклад, зображення злочинного президента Януковича з червоною цяткою на лобі, що на-

тякала на необхідність фізичного знищення узурпатора. Зі зростанням незадоволення воно відзначилося неабиякою варіативністю. Цікаво, що "клоунський" варіант виник після того як влада розпочала серйозні переслідування (включно з тюремними термінами) за відтворення первинного трафарету. "Ми не боїмося", – такою була головна ідея відповіді суспільства. В. Пропп справедливо відзначає: "Сміх є зброєю знищення: він знищує показний авторитет та показну велич тих, кого піддають насмішці" [5, с. 37]. Висміюватись можуть і зовнішні риси чи характеристики, і внутрішні: спосіб мислення, дії, які входять у дисонанс із загальноприйнятими у світі "своїх", – гладкий правоохоронець (що символізує перемогу матеріального над духовним) чи гіперболізоване розуміння "народної мудрості".

Глузування з ворога, навіть небезпечного і кривавого, – традиційна риса фольклору спротиву. Осміювання має деморалізувати останнього і, навпаки, підняти бойовий дух побратимів: "Три дні б'ються, не здаються, / Йдуть до бою, ще й сміються" чи "Сяє зброя їх на сонці, / Грає усміх на лиці". У думі "Іван Богун" турецького правителя називають "коноїд-паша, нехрещена душа", а в повстанській жартівливій "Поховали москаля" присутнє сатиричне зображення Сталіна, який "хрест нап'яв, взяв кадильницю, ходить-бродить до УПА по кропильницю". Таким чином критерій, завдяки якому група людей (у цьому разі – етнічна) може усвідомлювати свою окремішність, не лежить конче в межах одного фактору: географічного, мовного, релігійного. Гастрономічний складник також може бути наявним у стратифікації ворогів. Американський соціолог і фольклорист А. Дандес вважає, що достатньо лише одного критерію, аби група людей виокремлювала себе з-поміж інших.

Традиційним для фольклору спротиву є трансформація ворога: як із "чужим", представником іншого світу, із ним відбувається дегуманізація: "Поховали москаля край дороги, видно руки, видно ноги, видно роги". Цікаво, що схожі демонічні характеристики надаються всім ворогам українців, незалежно від їхньої хронологічної, географічної чи релігійної приналежності. Від легенд і переказів Київської Русі про песиголовців до диких собак із революційної пісні "Горіла шина, палала" ("Там барикада стояла, диких собак не пускала") кілька століть, але мало семантичних відмінностей. Ознаки упирів, викрадення людей, нелюдська жорстокість, що асоціювалася з міфічними істотами, а пізніше – з їхніми "ординськими" спадкоємцями, цілком відповідали уявленням про прислужників режиму В. Януковича – вдало названих "кровосіями". До речі, мова також є критерієм протиставлення. Не дарма на означення лінгвістичних особливостей экс-прем'єра в народі ввели термін "Азірівка". Також знайшлося місце для алюзій із міфології, що ввійшла в масову культуру: коли міліцейських спецпризначенців порівнювали з сильними, але недолугими фантазійними орками, а боротьбу проти них – як боротьбу світла проти п'їтми, добра проти зла. У повстанських піснях радянська влада постає у вигляді "нової орди" ("За ними в погоню полями / Летіла червона орда"), що діє тими самими методами: "Стонуть бори й палають села, / Що їх проклятий палить комунар". Загалом образ вогню у фольклорі опору є амбівалентним. Він може бути руйнівним, нищівним, але водночас і захисним, таким, що очищає, коли "Вогонь запеклих не пече".

Підступність ворога та його кількісна перевага максимально героїзують опір українського етносу. "Хмарою бусурманською обступали" вороги Івана Богуну в однойменній думі. "Силу війська зібрали", "Круль і князь раділи, що обложили Богуну, На довгі неділі". "А кат червоний точно вже розвідав / Окружать довкола став" у

повстанській пісні "Там у Пеньках, на хуторі, під лісом". Серед епічних чисел, що підкреслюють значну перевагу ворога у чисельності, найчастіше фігурує "сорок тисяч": "Іде сорок тисяч ляхів хорошої вроди", "Ой наточив Іван Богун невірам вина, / – Та було ж їх сорок тисяч, а тепер нема", "Іде ляхів сорок тисяч тільки без одного" (пісня про Данила Нечая). Хоча і в пісні "Максим козак Залізняк" він "Зібрав війська сорок тисяч в місті Жаботині". У ХХ ст. ця цифра у зменшеному вигляді вже підкреслює малочисельність свою супроти ворога. Достатньо згадати пісню "40 повстанців" або "В Загорів на горі": "Стало дніти у вівторок – їх тисячі, а нас сорок...". Зустрічаємо також і аналогічні абстрактні показники чисельності ворога у постійних епітетах "чорна хмара". "Всю ніч не вгавала страшна завірюха, Великі упали сніги, Коли большевики підходили стиха, У села, ліси та яри. Їх було багато, як чорної хмари, Чекали в світанку в снігах, Щоб кинути в села великі пожари, І грітись тоді при вогнях". Цікаво, що тут зустрічаємо ще й використання традиційного епічного прийому, коли аномальні природні явища передують чи віщують трагічні події ("Аж враз на світанку, у сніжну завірю / Кати надлетіли, як стій").

Саме через значну кількісну перевагу, а не кривавість українців змалювання знищення ворога мусить виглядати гіперболізовано. З козацького "Як вдарили з семи гармат / У середу вранці, / Накидали у годині / Ляхів повні шанці" – до популярної серед футбольних фанатів "Бий москаля": "Бий москаля, бий москаля, бий москаля, складайте трупи, ще й кулемет беріть у руки, та нову ленту заряджай". Крім того, фізичне знищення ворога, що також набуває жартівливого звучання, може бути зображено через "освячення" "чужого". У згаданій уже повстанській пісні "Поховали москаля" зброя метафорично зображена як свята вода: "кропильниця ти моя ладная, скорострільная, самозарядная". Загалом же зброя у фольклорі опору часто зображена не лише як засіб фізичного знищення, але й як певний гарант свободи й демократії, символ волі чи помсти: "Ура революція, Хай живе свобода, Хай живе бомба, граната і наган, Нестор Іванович захисник народу, Нестор Іванович – чорний партизан". "Як хрест стискаю АКС", – ідеться в похідному марші УНСО. Зброя та її власник здобувають собі славу ("Ласка в Бога – перемога / Вславить нашу зброю"). Її часто змальовано з любов'ю, адже вона поруч із товаришем конем заміняє козакові найрідніше: "Степ широкий то ж мій сват, / Шабля й люлька – вся родина, / Сивий коник то ж мій брат". Несправність чи втрата зброї сприймається з сумом. У козацьких піснях воно може вказувати на період занепаду: "Ой а вже шаблі та заржавіли, мушкети без курків", коли просять козаки в Бога ще раз "потугу". Втрата зброї може призводити до втрати не лише вільного духу, але й привабливості: "Ту коняку турки вбили / Ляхи шаблю пощербили / І рушниця поламалась / І дівчина відцуралась".

Закономірно, останнім часом в українському суспільстві активізувалося питання про легалізацію володіння вогнепальною зброєю. Електронна петиція на підтримку такого кроку однією з перших набрала необхідну кількість голосів на сайті глави держави. Водночас відсутність традиційної зброї зовсім не заважає українцям організувати спротив, використовуючи кмітливість та інші предмети, які мають ту зброю замінити. Хорошим піар-ходом у виборчій кампанії однієї з партій стало зображення й використання вил. Від часів козаччини цей сільськогосподарський реманент сприймається як символ справедливої народної розправи над зрадниками. Певною мірою з ними ототожнюються й інші гострі

предмети, на які здійснюють, беруть ворога: "Ох і взяли, взяли пана Лебеденка / На три штихи вгору" чи "Ой підняли пана Саву / На три списи вгору". У футбольній кричалці ворога закликають взяти "на ножі": "Буде Україна вільна, Буде ненька самостійна, Москалів на ножі, на ножі". Цікаво, що цей текст з'явився наприкінці 80-х, коли Радянський Союз ще існував. Однак як не "полягла, не вмерла слава козацька", так не зуміли окупанти витравити народну пам'ять про волю.

Важко не помітити, що фольклор часто виконує прогностичну функцію. "Пережили німецьких – переживемо й донецьких", – казали в народі. В анекдотах періоду російсько-грузинської війни звучали ті самі теми, про які говорять нині: "Кажуть, що після Грузія Росія візьметься за Україну. – Господи, коли нарешті Росія візьметься за Росію?". У популярній серед націоналістів пісні на мотив знаменитої "Белла, чао" задовго до революційних подій були слова: "Я вийшов в місто, я встав з окопу, / Спливають кров'ю Абхазія і Дністер, / А від Донбасу до Перекопу – / Два переходи в БТР". Споконвічний спротив українського етносу поневоленню не міг не залишити помітного відбитку на його ментальних характеристиках. Нині українці не довіряють політичним лідерам,

що часто керувалися меркантильними інтересами в минулому. Вони можуть здаватися занадто індивідуалізованими, навіть егоїстами, допоки йтиметься про їхню особисту волю. Бо кожен українець бачить за собою право жити так як він хоче у власному домі. Однак попри природну терплячість, коли межу перейдено, а його простір порушено, українець здатен на шалений опір. Він бореться і за власний, і за спільний дім усіх своїх співвітчизників. Бо лише в цьому великому домі вільних він почуватиметься вільним сам.

Список використаних джерел

1. Гей, колись була розкіш – воля. Збірка патріотичних пісень – Х. : Фоліо, 2015.
2. Гишинський Є. За волю України. Антологія пісень національно-визвольних змагань / Є. Гишинський. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2002.
3. Кирчів Р. Двадцять століття в українському фольклорі / Р. Кирчів. – Л. : Ін-т народознавства НАН України, 2010.
4. Максимович М. Малороссийские песни / М. Максимович. – М. : Типографія Августа Семена при Императорской медико-хирург. академии 1827.
5. Пропл В. Проблемы комизма и смеха. Ритуальный смех в фольклоре / В. Пропл. – М. : Лабиринт, 2007.

Надійшла до редколегії 14.06.17

R. Lykhohrai, PhD, Assistant
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

RESISTANCE FOLKLORE IN THE CULTURAL TRADITION OF THE UKRAINIANS

The article deals with traditional Ukrainian values and conceptions presented in folklore texts on resistance of different time. The thesis about genetic links between the genres of this part of folk art is transparent.

Key words: folklore resistance, folklore of the Maidan, Cossack songs, rifle songs, rebel songs.

Р. Лихограй, канд. філол. наук, ассист.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ФОЛЬКЛОР СОПРОТИВЛЕННЯ В КУЛЬТУРНОЇ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНЦІВ

Посвящена традиційним українським цінностям і представленням, видимим в разновременних фольклорних текстах о сопротивлении оккупации. Стержневой является тема о генетической связи жанров этого пласта народного творчества.

Ключевые слова: фольклор сопротивления, фольклор Майдана, козацкие песни, стрелецкие песни, повстанческие песни.